

DOI: 10.5281/zenodo.15770729

Link: <https://zenodo.org/records/15770729>

INSON KAPITALI VA TA'LIM ORQALI IQTISODIY O'SISHNI RAG'BATLANTIRISH: NAZARIY TAHLIL

Malika Sharipova Maxmudjon qizi

"Iqtisodiyot" kafedrasi assistenti

"UNIVERSITY OF ECONOMICS AND PEDAGOGY" NOTM

msharipova928@gmail.com

+998914756570

Annotatsiya: Maqolada inson kapitalining iqtisodiy o'sishga ta'siri tizimli ravishda tahlil qilinadi. Unda ta'lim, salomatlik va ko'nikmalarni rivojlantirish orqali mehnat unumdorligini oshirish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va savdodagi raqobatbardoshlikni kuchaytirish imkoniyati asoslanadi. Shuningdek, ta'limdagi tengsizlik, regional nomutanosibliklar va siyosiy qarorlarning iqtisodiy natijalarga ta'siri yoritiladi. Rivojlanayotgan mamlakatlar, xususan O'zbekiston misolida, inson kapitaliga yo'naltirilgan davlat siyosatining o'sishga ta'siri chuqur tahlil qilinadi. Inson kapitaliga sarmoya mamlakat taraqqiyotining strategik drayveri sifatida ko'riladi.

Kalit so'zlar: inson kapitali, iqtisodiy o'sish, mehnat unumdorligi, ta'lim sarmoyasi, bandlik darajasi, raqobatbardoshlik, inson taraqqiyoti, savdo salohiyati, daromad tengsizligi, ishlab chiqarish samaradorligi

I. KIRISH

Inson kapitalining iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni zamonaviy iqtisodiy fanlarning markaziy yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. So'nggi o'n yilliklarda ta'lim, sog'liqni saqlash va kasbiy tayyorgarlik tizimlariga yo'naltirilgan investitsiyalar iqtisodiy o'sishni jadallashtirishdagi hal qiluvchi omillar sifatida tan olinmoqda. Bu jarayonda ayniqsa rivojlanayotgan davlatlar uchun ta'limga sarmoya kiritish nafaqat ijtimoiy adolat, balki uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi ham ushbu global tendensiyalarni hisobga olgan holda, inson kapitalini shakllantirish va rivojlantirishni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishiga aylantirmoqda.

So'nggi yillarda mamlakatda inson kapitaliga investitsiyalarni kuchaytirishga qaratilgan bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, 2019-yilda qabul qilingan PF-5712-sonli Prezident farmoni bilan 2030-yilgacha bo'lgan davrda xalq ta'limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasi tasdiqlandi. Mazkur hujjatda ta'lim tizimini zamonaviy texnologiyalar asosida modernizatsiya qilish, o'quv dasturlarini xalqaro standartlarga moslashtirish, o'qituvchilar malakasini oshirish va ta'lim sifati ustidan monitoring mexanizmlarini kuchaytirish kabi kompleks vazifalar belgilangan. Bu islohotlar mamlakatda raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari, oliy ta'lim tizimini isloh qilish bo'yicha PF-5847-sonli Prezident farmoni orqali qabul qilingan "Oliy ta'limni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" ham o'ziga xos ahamiyatga ega. Bu hujjat O'zbekistonda oliy ta'lim muassasalarining mustaqilligini kengaytirish, davlat-xususiy sheriklik asosida yangi oliygohlar tashkil etish, ilmiy tadqiqotlarni rag'batlantirish va bitiruvchilarni zamonaviy mehnat bozoriga tayyorlash kabi vazifalarni ilgari suradi. Ushbu yondashuvlar endogen o'sish nazariyasida ilgari surilgan g'oyalar, ya'ni ta'lim,

innovatsiyalar va inson kapitali orqali iqtisodiy o'sishni ichki omillar hisobiga rag'batlantirish bilan bevosita uyg'unlashadi.

Yana bir muhim hujjat - bu 2022-yilda qabul qilingan PF-134-sonli Prezident farmoni, u maktabgacha va umumiy o'rta ta'lim tizimiga xalqaro dasturlarni joriy etish, darsliklar sifatini oshirish va o'quvchilar salohiyatini to'liq ochib berishga xizmat qiluvchi metodik yondashuvlarni kengaytirishni nazarda tutadi. Ushbu yondashuvlar orqali inson kapitali shakllanishining dastlabki bosqichlari mustahkamlanmoqda, bu esa uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy natijalarga ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu hujjatlar faqatgina rasmiy qarorlar to'plami bo'lib qolmay, balki inson kapitaliga investitsiya qilish orqali iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga qaratilgan strategik yo'nalishlarning ifodasi sifatida ham muhimdir. Ular orqali O'zbekiston iqtisodiy o'sishga erishishda klassik va zamonaviy o'sish nazariyalarining asosiy tamoyillarini amaliyotga tatbiq etmoqda. Xususan, Solow modelidagi texnologik taraqqiyot, Becker nazariyasidagi inson kapitali zaxirasi va endogen o'sish yondashuvidagi innovatsiyalarga asoslangan ichki o'sish omillari O'zbekiston tajribasida o'z aksini topmoqda.

Shunday qilib, inson kapitali va ta'lim sohasida olib borilayotgan keng qamrovli islohotlar nafaqat ijtimoiy taraqqiyotning, balki iqtisodiy barqarorlik va innovatsion salohiyatning ham poydevorini tashkil etmoqda. Mazkur maqola ana shu siyosiy qarorlarning iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikka ta'sirini tahlil qilish orqali, inson kapitalining zamonaviy iqtisodiyotdagi strategik rolini chuqurroq o'rganishga intiladi.

II. ASOSIY QISM

Ushbu sohada olib borilgan bir qator tadqiqotlar inson kapitali investitsiyalari va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi murakkab va o'zaro bog'liq munosabatlarni tasdiqlaydi. Inson kapitaliga investitsiyasiz barqaror iqtisodiy rivojlanishga erishish deyarli imkonsizdir. Shu bois, ta'lim tizimida mavjud tengsizliklar va resurslarning adolatsiz taqsimlanishi mamlakatning jon boshiga daromadiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Inson kapitalini adolatli va strategik yo'naltirilgan tarzda taqsimlash, ya'ni aholining barcha qatlamlari uchun ta'lim olish imkoniyatlarini yaratish va bu imkoniyatlarni mehnat bozorining ehtiyojlariga muvofiq ravishda tashkil etish, YaIMning o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aks holda, mavjud salohiyatdan to'liq foydalanilmaydi va bu iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga olib keladi.

Shuningdek, inson kapitaliga investitsiyaning natijadorligi ta'lim xizmatlaridan foydalanish imkoniyati bilan bevosita bog'liq. Bu jarayon ochiq va raqobatbardosh mehnat bozorlari sharoitida yanada kuchliroq namoyon bo'ladi. Bozor qanchalik yirik va raqobatbardosh bo'lsa, ta'lim orqali shakllangan ko'nikmalar va bilimlar shunchalik samarali foydalaniladi. Bu esa nafaqat alohida shaxslar daromadining ortishiga, balki mamlakat iqtisodiyotining umumiy o'sishiga xizmat qiladi.

Ta'limning iqtisodiy rivojlanishdagi ahamiyati haqida ilmiy adabiyotlarda ko'plab tadqiqotlar e'lon qilingan. Ayrim iqtisodchilar bu jarayonni inson kapitaliga investitsiyaning "ikkinchi inqilobi" deb ataydi. Bu yondashuv ta'limni faqat ijtimoiy institut sifatida emas, balki iqtisodiy o'sishning muhim mexanizmi sifatida qayta baholashga olib keldi. Shunga mos ravishda, turli mamlakatlar bo'yicha o'tkazilgan

empirik tadqiqotlar, xususan 29 ta rivojlanayotgan davlatni qamrab olgan tahlillar, ta'limning iqtisodiy o'sishga qo'shayotgan hissasi har bir mamlakatda farq qilishini ko'rsatdi. Bu farq mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy tizimlar, siyosiy barqarorlik, demografik tarkib va mehnat bozorining rivojlanish darajasi bilan bog'liqdir.

Umuman olganda, inson kapitali investitsiyalari, ayniqsa ta'lim tizimi orqali amalga oshirilgan sarmoyalar, iqtisodiy rivojlanishning uzoq muddatli va barqaror asosini tashkil etadi. Shu sababli, siyosat ishlab chiquvchilar uchun inson kapitalini samarali boshqarish, uning resurslarini adolatli taqsimlash va bozor ehtiyojlariga mos ravishda yo'naltirish dolzarb strategik vazifa hisoblanadi.

Bilim insoniyatni boshqa mavjudotlardan ajratib turadigan eng asosiy omil bo'lib, bu inson kapitalining iqtisodiy rivojlanishga ta'sirini belgilovchi nazariy va empirik asoslarni beradi. Inson kapitalini shakllantirishda bilim va ko'nikmalar ta'lim orqali uzatiladi; maktab va oliy ta'lim tizimi esa bu jarayonlarning markaziy mexanizmini tashkil etadi. Qadimiy zamonlarda ham ustoz-shogird an'anasi doirasida Platondan Aristotelga, keyin esa boshqa ko'plab zukkolar bu bilim va ko'nikmalarni meros sifatida uzatgan. Bugungi kunda bolalarning ta'lim olishi maktablar orqali ommaviy darajada tashkil etiladi, bu esa davlat darajasida inson kapitaliga investitsiya sifatida qaraladi.

Ta'lim tizimi har qanday mamlakatning iqtisodiy o'sishida boshlang'ich omil hisoblanadi. Bu tizim qishloq xo'jaligi, ishlab chiqarish, eksport va boshqa barcha sektorlarning texnologik yangilanish va samaradorlik darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Masalan, boshlang'ich va o'rta maktablar sog'lom ta'lim muhitini tashkil etib, yoshlar orasida asosiy ko'nikmalarni shakllantiradi. Kasb-hunar ta'limi esa ishchi kuchining zamonaviy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlarida tabiiy ishlatilishini ta'minlaydi. Oliy ta'lim esa fundamental fanlar, tadqiqot, innovatsiyalar va yuqori malakali kadrlarni tayyorlashga xizmat qiladi. Natijada, ta'lim tizimi va hukumat siyosatining integratsiyasi orqali inson kapitali shakllanadi.

Bu nuqtai nazardan qaraganda, iqtisodiy o'sish omillari to'liq tizimli yondashuv orqali aniqlanishi lozim. Bu yondashuvda yagona institutlar emas, balki kengroq tizim hukumat siyosati, moliyaviy tizim, qonunchilik va ta'lim tizimi birgalikda inson kapitaliga investitsiyalar sifatida xizmat qiladi.

Qishloq xo'jaligi hosildorligi ta'limga bog'liq, ammo ta'sir darajasi cheklangan. Sababi yer ishlovchilarning faoliyatlari zamonaviy texnika, o'g'itlar va drenaj-sug'orish tizimlarining to'g'ri qo'llanilishiga bog'liq. Bu esa ta'lim orqali shakllangan bilimga tayanadi.

Ishlab chiqarish va xizmatlar sektori esa ta'lim va innovatsiyalar eng yuqori natijaga erishadigan sohalardir. Asosiy makro va mikro darajadagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bir yil davomida qo'shimcha ta'lim olish YaIMga sezilarli hissa qo'shadi. Masalan, boshlang'ich maktabning o'rta maktabga nisbatan iqtisodiy qaytariqlari yuqoriroq ekani aniqlangan. Turli mamlakatlarda o'tkazilgan empirik tahlillar har qanday mehnat faoliyatida ko'nikmalar va bilimning muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi. Bu esa sanoat va xizmatlar sektorida samaradorlikni oshiradi.

Innovatsiyalar va texnologiyalar ham ta'limga bevosita bog'liq. O'rta va oliy ta'lim darajasiga ega mamlakatlarda yuqori innovatsion faollikka ega bo'lgan shaxslar

ko'payadi. Ular yangi g'oyalar, mahsulotlar va xizmatlar yaratishda faol ishtirok etadilar. Bu umumiy iqtisodiy samaradorlikka bevosita ta'sir qiladi. Shu sababli ta'lim yuqori eksport hajmini ham rag'batlantiradi.

Empirik tahlillar shuni ko'rsatadiki, rivojlanayotgan mamlakatlarda ta'lim va malakaga ega ishchi kuchining savdo salohiyati ortadi. Bu holat eksport hajmi, texnologik ko'nikmalar va investorlarga ishonchni kuchaytiradi.

Inson kapitaliga investitsiyalar ota-onalarning resurslari va farzand tarbiyasiga bog'liq. Ilmiy adabiyotlarda ota-onaning ta'lim darajasi farzandlarining imkoniyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatishi hujjatlashtirilgan. Bilimga ega ota-onalar farzandlariga ko'proq vaqt, pul va pedagogik e'tibor ajratadilar. Biroq, resurslari cheklangan oilalarda bu imkoniyatlar yetishmasligi tufayli farzandlar maktabga kamroq tayyor holda kiradilar.

Bu holat ta'lim debriyaji deb yuritiladi. Ota-onaning bilim darajasi va resurslar funksiyasi farzandning bilim va ko'nikma shakllanishi bilan chambarchas bog'liq. Bilimdon oilalar farzandlariga to'g'ri ta'lim muhitini yaratadi, bu esa bolalarning oliy ta'limga kirish imkoniyatlarini oshiradi va ularning bozor iqtisodiyoti talablariga mos ravishda shakllanishiga zamin yaratadi. Inson kapitaliga sarmoya kiritish orqali ko'p avlodli ta'lim modeli shakllanadi. Unda ota-onaning resurslari, farzandning imkoniyatlari va davlat siyosati o'zaro uyg'unlashadi. Bu esa davlat darajasida barqaror iqtisodiy va ijtimoiy natijalarga olib keladi.

Ta'lim davlat siyosatining asosiy vositalaridan biri sifatida qaraladi. Rahbarlar aholining malaka va savodxonligini oshirish orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi. Xususan, rivojlanayotgan mamlakatlarda ta'lim sifati, imkoniyatlar tengligi va resurslarning samarali taqsimlanishi asosiy strategik yo'nalish sanaladi. Bunday siyosatlar natijasida yuqori sifatli inson kapitali shakllanadi. Bu esa xorijiy va mahalliy investitsiyalar hajmining ortishiga olib keladi. Innovatsion va kreativ kadrlar vujudga keladi, iqtisodiyotda transformatsiya jarayonlari jadallashadi. Zamonaviy mehnat bozorida ta'lim asosiy omil hisoblanadi. Turli mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlar ta'limli kishilar yuqoriroq maosh olishlari, kamroq ishsizlikka uchrashlari va nufuzli lavozimlarda ishlashlarini tasdiqlaydi. Biroq bu bog'liqlikni sabab-natija sifatida baholashda ehtiyot bo'lish lozim. Maoshdagi farq inson kapitali o'sishi emas, balki boshlang'ich imkoniyatlar farqi bilan izohlanishi mumkin. Amerikadagi tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, ta'lim darajasining oshishi urushdan keyingi davrdagi hosildorlik o'sishining asosiy omillaridan biridir. Texnologik o'zgarishlar esa ikkinchi darajali omil sifatida maydonga chiqadi. Biroq skeptiklar ta'lim darajalari bo'yicha maosh farqlari qobiliyat farqlarini emas, balki ishlab chiqarishdagi haqiqiy farqlarni aks ettiradi deb hisoblaydilar.

Shu bois inson kapitaliga, xususan ta'lim orqali amalga oshirilgan investitsiyalar mamlakatlarning iqtisodiy o'sishi, innovatsion salohiyati va global integratsiyasi uchun asosiy omil hisoblanadi. Bu jarayon ko'p qirrali va kompleks bo'lib, unda mikro va makro darajadagi omillar birgalikda faoliyat ko'rsatadi. Ota-onaning resurslari, davlat siyosati, ta'lim tizimi va mehnat bozorining strategik uyg'unligi inson kapitalining qiymatini belgilaydi. Shu sababli ilmiy tadqiqotlar va iqtisodiy siyosat

ishlab chiquvchilar uchun ta'lim sohasiga investitsiyalarni kuchaytirish bugungi kunda ham dolzarb vazifadir.

Bilim - insoniyat taraqqiyotining asosiy resurslaridan biri bo'lib, boshqa mavjudotlardan farqli ravishda insonning jamiyatda faol ishtirok etish, iqtisodiy qiymat yaratish va innovatsion salohiyatni namoyon etish qobiliyatini belgilaydi. Mazkur omil iqtisodiy rivojlanishning barqaror yo'nalishlarini shakllantiruvchi asosiy tarkibiy qism, inson kapitalining yadrosi hisoblanadi. Inson kapitalining shakllanishi esa, eng avvalo, ta'lim tizimining holatiga, mazmuniga va unga ajratilgan resurslar samaradorligiga bevosita bog'liqdir. Tarixiy nuqtai nazardan olganda, bilim va ko'nikmalar ilgari ustoz-shogird an'anasi orqali avloddan avlodga o'tgan bo'lsa, bugungi globallashuv va texnologik taraqqiyot sharoitida bu jarayon maktablar, oliy o'quv yurtlari va tadqiqot institutlari tomonidan tizimli tarzda amalga oshirilmoqda. Bunday institutsional muhitda inson kapitaliga investitsiyalar davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Inson kapitaliga investitsiya deganda, shaxsning mahsuldorligini oshiruvchi bilim, sog'liq, ko'nikma va salomatlikka yo'naltirilgan mablag'lar tushuniladi. Bu investitsiyalar mehnat unumdorligining ortishi, innovatsion faoliyatga qo'shilishga tayyor kadrlar sonining ko'payishi va umumiy iqtisodiy o'sishning jadallashuvi kabi natijalar orqali o'z samarasini ko'rsatadi.

Zamonaviy iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlar ko'proq innovatsiyalar yaratadi, texnologiyalarni tezroq qabul qiladi va global bozor raqobatiga muvaffaqiyatli kirishadi. Bu esa yalpi ichki mahsulot (YaIM) o'sish sur'atlariga bevosita ta'sir qiladi. Misol uchun, boshlang'ich ta'lim inson salohiyatini faollashtiruvchi minimal baza sifatida xizmat qilsa, o'rta va oliy ta'lim darajalari texnologik yangiliklar va ilmiy-tadqiqot faoliyatini amalga oshirishda zarur bo'lgan murakkab ko'nikmalarni shakllantiradi. Ta'lim, ayni paytda, boshqa iqtisodiy sektorlar samaradorligiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligida ta'limli fermerlar yangi agrotexnologiyalarni tezroq o'zlashtiradi va ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi. Sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarida esa malakali ishchi kuchi, mahsulot sifati, mehnat unumdorligi va innovatsion moslashuvchanlikning muhim omilidir.

Makroiqtisodiy darajada olib borilgan empirik tadqiqotlar shuni tasdiqlaydiki, qo'shimcha ta'lim yillari mehnatga layoqatli aholining daromadlarini oshiradi, ishsizlik darajasini pasaytiradi va ijtimoiy tengsizlikni yumshatadi. Mikroiktisodiy tahlillar esa ta'limning shaxsiy daromadga ta'sirini ko'rsatadi: ta'lim olgan kishilar ko'proq maosh oladi, ko'proq bandlikka ega bo'ladi va ijtimoiy-iqtisodiy faolligi yuqori bo'ladi. Ayni paytda, inson kapitali investitsiyalarining samaradorligi ta'limga teng kirish imkoniyatlari, gender tengligi va mintaqaviy nomutanosibliklarni kamaytirishga qaratilgan siyosatlar orqali kuchayadi. Bozor mexanizmlarida samarali taqsimlangan inson kapitali ishlab chiqarish samaradorligini oshiradi va resurslardan foydalanish darajasini optimallashtiradi. Aks holda, ta'limdagi noaniqlik va cheklovlar ijtimoiy tabaqalanishni kuchaytiradi, iqtisodiy o'sishni susaytiradi. Inson kapitali, shuningdek, xalqaro savdo va investitsiyalar oqimiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yuqori malakali ishchi kuchiga ega mamlakatlar eksport raqobatbardoshligini oshiradi, xorijiy investitsiyalarni jalb qiladi va global ta'minot zanjirlarida faol ishtirok etadi.

Boshqacha aytganda, ta'lim shaxsiy iqtisodiy farovonlikdan tashqari, milliy iqtisodiyotning tashqi iqtisodiy faoliyatini ham aniqlaydi. Ta'lim siyosati ijtimoiy adolat, demografik o'zgarishlar va oilaviy investitsiya strategiyalariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, ota-onalarning bilim darajasi farzandlarning ta'lim sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ota-onaning ma'lumoti qanchalik yuqori bo'lsa, ularning farzandlariga ajratadigan vaqt, e'tibor va moliyaviy resurslar ham shunchalik yuqori bo'ladi. Bu esa kelajak avlodning inson kapitali salohiyatini belgilovchi omillardan biri hisoblanadi. Inson kapitaliga investitsiyalarni samarali amalga oshirish uchun hukumatlar ta'lim tizimini davlat siyosatining markaziga qo'yishi, o'quv dasturlarini mehnat bozori talablariga moslashtirishi va innovatsion texnologiyalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan strategiyalarni ishlab chiqishi lozim. Ta'limning sifati, qamrovi va adolatliligi, zamonaviy iqtisodiyotda farovonlikni belgilovchi kalit omillardandir.

Empirik iqtisodiy tahlillar ham buni tasdiqlaydi: inson kapitaliga qaratilgan har bir dollarlik investitsiya kelajakda bir necha baravar iqtisodiy foyda keltiradi. Bu foyda nafaqat mehnat unumdorligining ortishi, balki ijtimoiy ko'rsatkichlarning yaxshilanishi, sog'liq darajasining yuqoriligi va jinoyatchilikning pasayishi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, ta'lim va inson kapitali iqtisodiy o'sishning markaziy drayverlaridan biri bo'lib, ularni rivojlantirish yo'nalishidagi davlat siyosati mamlakatning uzoq muddatli strategik barqarorligiga xizmat qiladi. Davlat resurslarining ta'limga yo'naltirilishi, inson resurslarining to'g'ri boshqarilishi, xalqaro tajribalarning o'zlashtirilishi va ichki salohiyatning harakatga keltirilishi orqali iqtisodiyotda yuqori qo'shilgan qiymat yaratiladi. Shunday ekan, inson kapitaliga sarmoya, bu iqtisodiy o'sish, ijtimoiy farovonlik va innovatsion raqobatbardoshlikni ta'minlash yo'lidagi eng barqaror va eng yuqori qaytariqli investitsiyadir. Inson kapitalini va ta'lim tizimiga investitsiyalarni rivojlantirishning potentsial yo'llarini tushunish bizdan inson kapitali va iqtisodiy o'sish o'rtasidagi chuqur va ko'p qirrali munosabatlarni o'rganishni talab qiladi. So'nggi bir necha o'n yilliklar davomida olimlar inson kapitalining iqtisodiy rivojlanishga ta'sir qilish usullarini ochib berishga qaratilgan turli nazariy modellarni ishlab chiqdilar. Oxirgi 30-50 yil ichida qurilgan ushbu modellar qimmatli tushunchalarni beradi va ularni odatda ikkita keng toifaga guruhlash mumkin.

Birinchi toifaga neoklassik o'sish modellari kiradi, bunda inson kapitali ishlab chiqarishning asosiy omili sifatida jismoniy kapitalga o'xshash tarzda ko'rib chiqiladi. Lukas (1988), Bekker, Merfi va Tamura (1990), Mankiv, Romer va Vayl (1992), Kremer va Tompson (1994) asarlari ushbu guruhning yorqin namunalaridir. Ushbu modellarda inson kapitali tovar va xizmatlar ishlab chiqarishga bevosita hissa qo'shib, jismoniy kapital bilan birga ishlab chiqarish funksiyasiga kiradi. Bu nuqtai nazardan inson kapitali ommaviy ishlab chiqarish omili bo'lib, maktablar va universitetlar kabi keng tarqalgan rasmiy ta'lim tizimlari orqali rivojlantirilishini nazarda tutadi. Shunga ko'ra, ommaviy ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan siyosat ushbu doirada iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Ikkinchi toifaga endogen o'sish modellari kiradi. Ushbu guruhga, xususan, Nelson va Phelps (1966), Romer (1990), hamda Benhabib va Spiegel (1994)

tomonidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar kiradi. Bu modellar inson kapitalining iqtisodiy samaradorlikni qanday oshirishi mumkinligiga alohida e'tibor qaratadi, ayniqsa, innovatsiyalar, ilmiy tadqiqot va ishlanmalar (R&D), hamda faol o'rganish (learning-by-doing) kabi mexanizmlar orqali. Mazkur mexanizmlarning ayrimlari ommaviy tusga ega bo'lishi mumkin, biroq boshqa mexanizmlar, ayniqsa texnologik taraqqiyot va ilmiy tadqiqotlarga asoslangan yondashuvlar, yuqori darajadagi maxsus ta'lim va murakkab ko'nikmalarni talab etadi. Shunday ekan, endogen o'sish modellari ta'limning faqat qamrovi emas, balki uning sifati va mazmuniga, ya'ni zamonaviy iqtisodiyot talablariga mos keluvchi innovatsion salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan yondashuvni ilgari suradi.

Natijada, inson kapitalining ikki tomonlama funksiyasini ko'rish mumkin: bir tomondan, u keng jamoatchilikka mo'ljallangan umumiy ta'lim orqali shakllanadigan ommaviy ishlab chiqarish resursi sifatida, ikkinchi tomondan esa – texnologik yangiliklar va iqtisodiy transformatsiyalarni ilgari suruvchi ixtisoslashgan intellektual dvigatel sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu nazariy modellar asosida olib borilgan ko'plab empirik tadqiqotlar inson kapitalining miqdori va sifati bilan iqtisodiy o'sish sur'atlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashtirishga intildi. Biroq inson kapitalining iqtisodiyotdagi murakkab va ko'p qatlamli funksiyalarini to'liq tushunish uchun, u faoliyat yuritadigan kengroq nazariy kontekstni ham inobatga olish zarur bo'ladi. Shu bois, inson kapitalining o'sishdagi o'rnini to'laqonli anglash uchun iqtisodiy o'sish bo'yicha asosiy klassik modellarga, xususan, Solow modeli kabi fundamental yondashuvlarga qaytish maqsadga muvofiqdir.

Ana shunday ta'sirchan yondashuvlardan biri - 1956 yilda Robert Solow va Trevor Swan tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqilgan Solow-Swan modeli hisoblanadi. Bu neoklassik o'sish modeli investitsiyalar, aholi sonining o'sishi va texnologik taraqqiyot orqali iqtisodiy o'sishni tushuntiradi. Modelning asosiy xususiyati shundaki, u texnologik rivojlanishni ekzogen omil sifatida qabul qiladi, ya'ni bu o'sish tashqi omillarga bog'liq tarzda yuz beradi. Shu orqali model inson kapitali va texnologik taraqqiyotning makroiqtisodiy o'sishga ta'sirini tahlil qilish uchun nazariy asos yaratadi. Kobb-Duglas ishlab chiqarish funksiyasidan foydalangan holda, Solow investitsiyalarning ortishi kapitalning to'planishiga olib kelishini, bu esa o'z navbatida ishlab chiqarish hajmi va iqtisodiy kengayishni oshirishiga xizmat qilishini ko'rsatib berdi. Shu bilan birga, u aholining tez sur'atlarda o'sishi mavjud kapitalga nisbatan doimiy nisbatni saqlashni qiyinlashtirishi, natijada iqtisodiy o'sish jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ta'kidladi. Solow modelida, vaqt o'tishi bilan iqtisodiy o'sish faqat investitsiyalar yoki mehnat omilining o'sishiga bog'liq bo'lmasdan, balki modelga ekzogen (tashqi) omil sifatida kiritilgan texnologik taraqqiyotga ham tayanadi. Shuning uchun ham Solow iqtisodiy o'sishning uzoq muddatli manbai sifatida texnologik yangilanishlarni ajratib ko'rsatadi.

Solow yondashuvidan farqli ravishda, Keynesian maktab, ayniqsa qisqa muddatli iqtisodiy jarayonlarda, yalpi talabning o'rniga katta urg'u beradi. Buyuk Depressiyaga javoban ishlab chiqilgan va John Maynard Keynesning keyingi ishlarida, xususan 1963-yilgi ishlarida, shakllangan Keynes nazariyasiga ko'ra, iqtisodiyot har

doim ham o'zining to'liq ishlab chiqarish quvvatida faoliyat yuritmaydi. Aksincha, talabning yetarli emasligi sababli ishlab chiqarish ko'pincha potentsial darajadan past bo'ladi.

Keynes ta'kidlaganidek, davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi, ayniqsa fiskal siyosat (davlat xarajatlari) va monetar siyosat (pul-kredit siyosati) vositasida amalga oshiriladigan choralar orqali, iqtisodiy faollikni rag'batlantirish mumkin. Masalan, davlat tomonidan infratuzilma yoki ta'lim sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalar, past foiz stavkalari bilan birgalikda, multiplikator effekti orqali bandlik darajasini va xususiy sektordagi investitsiyalar hajmini oshirishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, siyosiy qarorlar nafaqat iqtisodiy faollikka, balki yalpi talab va iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlariga ham bevosita va sezilarli darajada ta'sir ko'rsatadi.

Iqtisodiy o'sishda ta'limning rolini chuqurroq tushunish uchun yana bir muhim nazariy asos - Gary Becker tomonidan 1975 yilda ishlab chiqilgan inson kapitaliga investitsiyalar nazariyasidir. Ushbu nazariya ta'lim olish imkoniyatidagi ijtimoiy-iqtisodiy nomutanosibliklarni, shuningdek, bu nomutanosibliklarning inson kapitalining shakllanishi va to'planishiga qanday ta'sir ko'rsatishini o'rganadi.

Bekerning ta'kidlashicha, yuqori daromadga ega shaxslar, odatda, yuqori sifatli ta'limga ko'proq investitsiya kiritish imkoniyatiga ega bo'ladi, chunki ular ta'lim xarajatlarini qoplash resurslariga ega. Aksincha, past daromadli oilalardan chiqqan shaxslar ta'lim olish jarayonida o'z vaqtlarini o'qish va yarim kunlik mehnat faoliyati o'rtasida bo'lib sarflashga majbur bo'ladilar. Bu esa ularning nafaqat akademik samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, balki ta'lim olishni kechiktirish yoki umuman yakunlamaslik xavfini ham oshiradi.

Natijada, iqtisodiy tengsizliklar inson kapitalining notekis taqsimlanishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida jamiyatda mavjud bo'lgan iqtisodiy imkoniyatlar va ijtimoiy harakatchanlik darajasini cheklashi mumkin. Shu asosda Becker nazariyasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim tizimida teng imkoniyatlarning mavjud emasligi nafaqat individual darajadagi natijalarga, balki iqtisodiy rivojlanishning umumiy sur'atlariga ham to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, inson kapitaliga investitsiya qilishda adolatsizliklar saqlanib qolgan taqdirda, jamiyatda ijtimoiy qatlamlar o'rtasidagi farq chuqurlashadi va bu iqtisodiy o'sishning barqarorligi va inklyuzivligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

III. NATIJALAR

Inson kapitaliga yo'naltirilgan investitsiyalarning makroiqtisodiy barqarorlik, ishlab chiqarish samaradorligi va innovatsion faoliyatga ko'rsatgan ta'siri har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. Bugungi global iqtisodiyotda inson kapitali strategik ishlab chiqarish omili sifatida talqin qilinib, uni rivojlantirish iqtisodiy o'sishning muhim drayveri sifatida qaralmoqda. Ta'lim va salomatlik sohalariga yo'naltirilgan investitsiyalar umumiy omil samaradorligini oshirish orqali yalpi ichki mahsulot hajmining ortishiga xizmat qiladi.

Ta'lim tizimlari orqali yetishtirilgan malakali ishchi kuchi texnologiyani o'zlashtirish, ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiya qilish va mehnat unumdorligini oshirish imkonini beradi. Ta'lim yillarining ortishi bilan iqtisodiy faollik darajasi oshadi, bu esa ishsizlik koeffitsiyentining pasayishiga olib keladi. O'z

navbatida, bu holat iste'mol darajasini va soliq tushumlarini ko'paytiradi, makroiqtisodiy muvozanatni mustahkamlaydi.

Ta'lim resurslariga nisbatan teng imkoniyatlarning yaratilmasligi esa iqtisodiy inklyuzivlikni izdan chiqaradi. Resurslarning nomutanosib taqsimlanishi mehnat bozorida sektorlararo nomutanosiblik va ixtisoslashuv yetishmovchiligini yuzaga keltiradi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, inson kapitaliga yo'naltirilgan fiskal siyosat iqtisodiy adolat va samaradorlikni ta'minlashning asosiy vositasidir.

Investitsiyalarning ta'siri faqat iqtisodiy o'sish bilan cheklanmay, balki ijtimoiy kapital, demografik taraqqiyot va intergeneratsion harakatchanlikda ham namoyon bo'ladi. Farzandlarning ta'lim salohiyati ko'pincha ota-onalarning ma'lumot darajasi va iqtisodiy sharoitiga bog'liq bo'ladi. Bu esa uzoq muddatda sifatli mehnat kuchi shakllanishini va iqtisodiy tizimda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi.

IV. XULOSA

Inson kapitali zamonaviy iqtisodiy taraqqiyotning ajralmas omiliga aylanib bormoqda. Iqtisodiy o'sishning barqaror va inklyuziv shakllari tobora ko'proq inson resurslariga, ya'ni bilim, salomatlik, malaka va ijodiy salohiyatga bog'liq bo'lib qolmoqda. Mazkur tadqiqot davomida ta'lim, sog'liqni saqlash, kasbiy tayyorgarlik va demografik omillar orqali inson kapitalining shakllanishi va uning makroiqtisodiy ko'rsatkichlarga ta'siri chuqur tahlil qilindi.

Inson kapitalining iqtisodiy o'sishdagi o'rni ikkita muhim jihat bilan ajralib turadi. Birinchidan, u ishlab chiqarish jarayonining bevosita omili sifatida yalpi ichki mahsulotga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, u bilvosita ravishda texnologiyalarni o'zlashtirish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va institutsional salohiyatni kuchaytirish orqali umumiy iqtisodiy tizim samaradorligini oshiradi. Shu bois, inson kapitali nafaqat ishlab chiqarishning miqdoriy o'sishiga, balki sifat jihatdan o'zgarishlariga ham turtki beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, aholining ta'lim darajasining yuqoriligi bevosita mehnat unumdorligi va sanoat tarmoqlaridagi texnologik moslashuvchanlikka olib keladi. Ta'lim ko'rsatkichlari ortgan sari, ishchi kuchining ixtisoslashuvi, mehnat bozorida raqobatbardoshlik va ish haqlari barqarorligi ortadi. Shu bilan birga, ta'limli ishchi kuchi innovatsion faoliyatga kirishish, yuqori texnologiyali sektorlarni rivojlantirish va iqtisodiy diversifikatsiyani kengaytirish imkoniyatlarini yaratadi.

Inson kapitaliga sarmoya jalb qilishda davlat siyosatining roli alohida ahamiyatga ega. Ta'lim va sog'liqni saqlash tizimlariga yo'naltirilgan byudjet mablag'lari, subsidiyalar, stipendiyalar va institutsional islohotlar bevosita ushbu kapitalning sifati va qamrovini belgilaydi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda mavjud bo'lgan tengsizlik, resurs taqchilligi va ijtimoiy tabaqalanish inson kapitalining to'liq ochilishini cheklab qo'yishi mumkin. Shuning uchun inklyuziv ta'lim tizimi va ijtimoiy himoya mexanizmlarining mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, ta'lim tizimining sifat ko'rsatkichlari ham iqtisodiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sifatli ta'lim muassasalari orqali yetishtirilgan mutaxassislar nafaqat o'z ish faoliyatida, balki ilmiy-tadqiqot, tahlil va strategik rejalashtirish sohalarida ham yuqori samaradorlik namoyon etadi. Oliy ta'lim orqali yaratilgan inson

kapitali davlat boshqaruvi, moliya tizimi, innovatsion sohalar va yuqori daromadli tarmoqlarni rivojlantirishda asosiy drayverga aylanadi.

Inson kapitalining oilaviy va ijtimoiy muhitda shakllanishi ham iqtisodiyot uchun muhim manba hisoblanadi. Bolalarning bilim olish imkoniyatlari ota-onalarning daromadi, savodxonligi, ijtimoiy holati va mahalliy infratuzilmaga bog'liq. Bu esa uzoq muddatli iqtisodiy tengsizlik va demografik muvozanatga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ta'limga investitsiyalar nafaqat davlat, balki xonadonlar darajasida ham samarali rejalashtirilishi kerak. Bu jarayonda resurslarni optimal taqsimlash, kredit infratuzilmasini kengaytirish va past daromadli oilalarga ko'mak dasturlarini kuchaytirish dolzarb masalalardan biri bo'lib qolmoqda.

Shu bilan birga, inson kapitalining savdo va global integratsiyaga ta'siri ham yetarlicha asoslangan. Raqobatbardosh kadrlar eksport salohiyatiga ega bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishni ta'minlaydi, texnologik importni moslashtiradi va jahon bozorlarida innovatsion yechimlarni ilgari suradi. Bu esa mamlakatning iqtisodiy mustaqilligi, valuta barqarorligi va investitsion jozibadorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Barcha tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, inson kapitalini rivojlantirish bo'yicha olib borilayotgan har qanday siyosat milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligi, samaradorligi va barqarorligiga bevosita ta'sir qiladi. Ta'lim va sog'liqni saqlash sohasidagi islohotlar, inson resurslarini boshqarish strategiyalari va ijtimoiy inklyuziyani ta'minlovchi chora-tadbirlar zamonaviy iqtisodiy modelning ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Xulosa qilib aytganda, inson kapitali iqtisodiy taraqqiyotning ichki harakatlantiruvchi kuchidir. Unga yo'naltirilgan investitsiyalar qisqa muddatli iqtisodiy o'sishdan tashqari, uzoq muddatli ijtimoiy barqarorlik, innovatsion taraqqiyot va inklyuziv jamiyat qurish uchun mustahkam zamin yaratadi. Inson kapitalining chuqur, kompleks va tizimli rivoji – zamonaviy iqtisodiy siyosatning ustuvor yo'nalishi bo'lishi kerak.

V. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining "Respublika hududlarini jadal kompleks rivojlantirish uchun tanlab olingan tuman (shahar)larda amaliy chora-tadbirlarni amalga oshirish to'g'risida"gi qarori. — 2025-yil 1-aprel. — PQ–132-son.
2. O'zbekiston Respublikasining "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi to'g'risida"gi farmoni. — 2022-yil 28-yanvar. PF–60-son.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2030-yilgacha bo'lgan davrda xalq ta'limi tizimini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmoni. 2019-yil 29-aprel. — PF–5712-son.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida"gi farmoni. — 2019-yil 8-oktabr. PF–5847-son.
5. Becker G. Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education. — Chicago: University of Chicago Press, 1993.

6. Mankiw N.G., Romer D., Weil D.N. A Contribution to the Empirics of Economic Growth // The Quarterly Journal of Economics. — 1992. — Vol. 107, No. 2. — P. 407–437.
7. Romer P. Endogenous Technological Change // Journal of Political Economy. — 1990. — Vol. 98, No. 5. — P. S71–S102.
8. Psacharopoulos G., Patrinos H.A. *Returns to Investment in Education: A Decennial Review of the Global Literature* // Education Economics. — 2018. — Vol. 26, No. 5. — P. 445–458.